

Жат жазуу жаздыруу эрежелери

«Жат жазуу» деген эмне?

- ▶ Окуучуларга сабаттуу билим берүү, б.а., кыргыз тилинин фонетикалык системасынын сөздүк кору менен байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык жана орфоэпиялык нормалары менен кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга үйрөтүү мугалимдин негизги милдети болу саналат. Сабаттуу сүйлөө оозеки кепте канчалык орчундуу ролду ойносо, жазуу туура жазуу, тыныш белгилеринин туура коюлушу ошончолук мааниге ээ. Бу максатты ишке ашырууну башталгыч мектептерден баштап жүргүзүү талап ылайык. Жат жазуу (диктант) окуучулардын сабаттуу жазуусу менен бирге эле, эст тутуу жөндөмдүүлүгүн да калыптандыраары баарыбызга белгилүү. Кыргыз тил сабагында жат жазуу окуучулардын сабаттуулугун текшерүү, жалпы классты билим сапатын баалоо жана чейректик, жылдык жыйынтыктарды чыгару максатында программада белгиленген сааттын негизинде алынат. Жат жазуу атайын саат бөлүнүп, окуучулар жазган текст мугалим тарабынан анализдели бааланат.

- ▶ Жат жазуу деген терминди түшүндүрүүдө окумуштуу-педагог С.К. Рысбаев төмөндө пикирин айтат: «Жат жазуу термининин функционалдык маанисин тактап, дидактикалык ролун тууралап түшүнүү менен, такыр башкача мааниде чечмелөө зарылдыгы келип чыгат. Тактап айтканда, баланын жазуу ишмердүүлүгү бир нече иш-аракеттердин: угуу, көрүү, сүйлөө сыяктуу көп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүн өзүнө синтездеген жыйынтыктаган, бир нече деңгээлдеги – тыбыш – тамга – муун – сөз – сүйлөм – текст сыяктуу иш-аракеттерине чейин камтыган жатыгууну көздөгөн өзүнчө бир система түшүндүрөт».
- ▶ Мугалим жат жазуунун текстин жаздырууда ар бир сөздү ачык, так жана туура окуп берүү талап кылынат. Эгерде жазуу жумушунун мазмуну байланыштуу болсо, анда ал бир окулуп берилет да, андан кийин ар бир сүйлөм өз алдынча окулат.
- ▶ Сүйлөмдүн курамында көп сөздөр болсо, аны бир жолу окуп берүү менен окуучулар кетүүгө үлгүрө алышпаса, андай сүйлөмдөрдү маанисине карата бир-эки жолу кайталап берүү керек. Окууда тыныгуу (пауза), басым (интонация) сакталат.
- ▶ Жат жазууну жазып жаткан учурда класста тынчтык сакталат. Окуучулар жат жазууну бүтүшкөндөн кийин, мугалим текстти жай түрдө бир сыйра окуп берет. Жазуу жумушунун көлөмүнө, анын татаалдыгына жараша өзүнчө оңдоо үчүн окуучуларга бир аз убакыт берилет. Эгер текст окуучулар үчүн жеңил болсо, убакыт берүүнүн кереги жок.

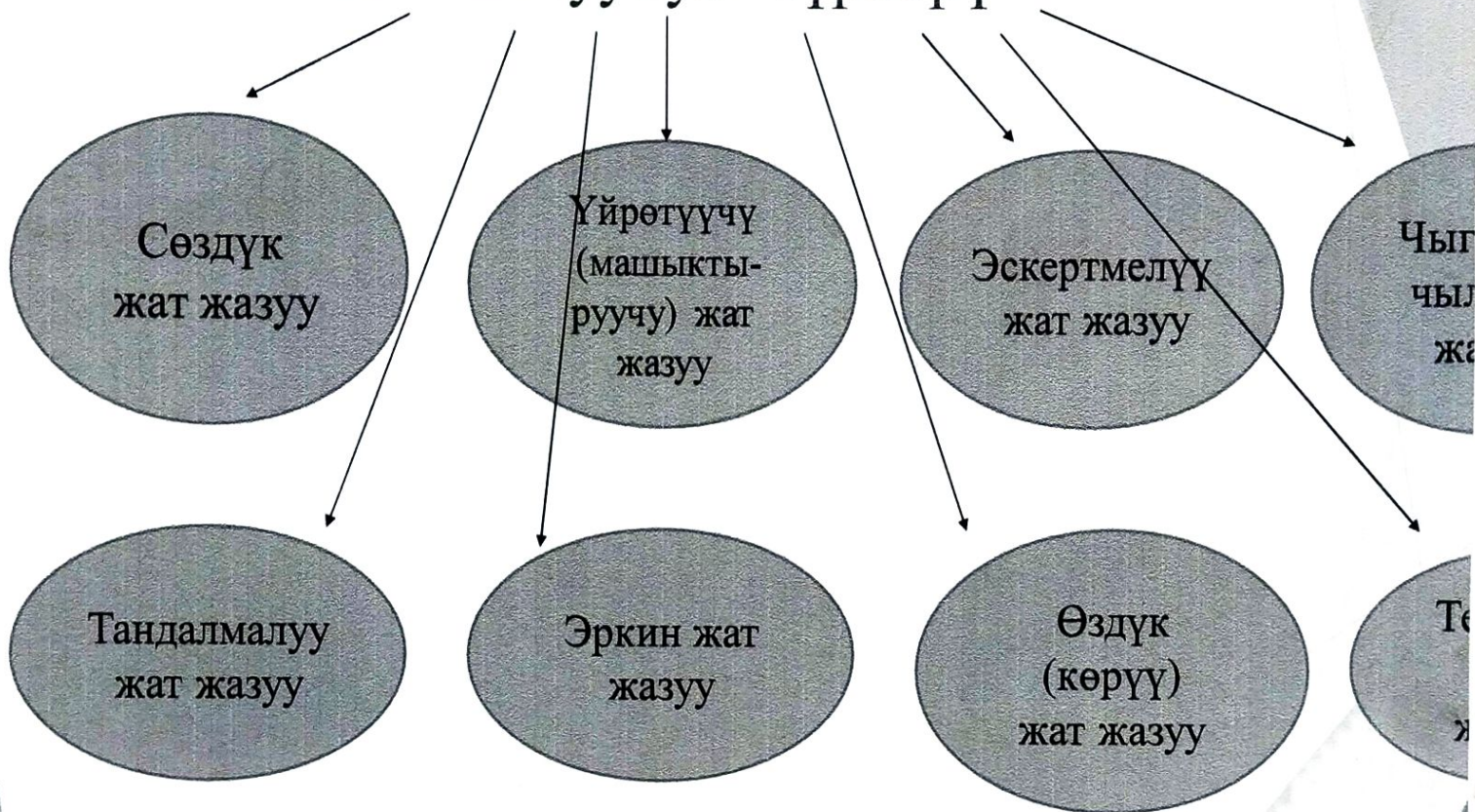
Жат жазуунун түрлөрү

Жат жазуу – бул окуучулардын орфографиялык жана пунктуациялык сабаттуулугун текшерүүнүн негизги формасы. Тандалган текст заманбап, адабий тилдин нормаларына жооп берген, ошол класстын окуучуларына мазмуну ылайыктуу болушу керек. Ар бир жат жазууда белгилүү максат болот. Ал өтүлгөн материалдын кандайча өздөштүрүлүп жатканынан кабар берип, теориялык билимди иш жүзүндө колдоно билүүгө үйрөтөт.

Педагогика илимдеринин доктору С.К. Рысбаев мектепте жазылуучу жат жазуунун төмөндөгүдөй түрлөрүн белгилейт:

Жат жазуунун түрлөрү

Сөздүк жат жазуу

Окуучулар белгилүү бир тематикадагы сөздөрдү жазышат. Сөздүк жат жазуу бириккен жана татаал сөздөр киргизилсе, ал сөздөрдүн кандай жазылары (бириккен сөз бирге; кош сөздөр дефис аркылуу, кошмок сөздөр ар башка) эскертилет.

Сөздүк жат жазуудагы сөздөрдүн ченемдери, баалоо

№	Классы	Сөздөрдүн саны	Каталардын саны	Баасы
1	5	10-20 сөз		
2	6	15-25 сөз	2 ката	“4”
3	7	25-30 сөз		
4	8	30-40 сөз	3-4ката	“3”
5	9	40-50 сөз		
			Катасы жок	“5”
6	10	50-60 сөз		
7	11	60-70 сөз	Бештен көп ката	“2”

Үйрөтүүчү (машыктыруучу) жат жазуу

Алгач текст менен таанышышат, андан соң текстти карабай мугалимди угуп жазышат. Жазып бүтүп, текст аркылуу каталарын өздөрү оңдошот. Кийинкиде мындай ката кетирбөөгө үйрөнүшөт.

Эскертмелүү жана түшүндүрмөлүү жат жазуу

Мында окуучулар өз алдынча ой жүгүртүүсүн өстүрүшөт. Эскертмелүү жат жазууда орфографиялык жана пунктуациялык эрежелер жөнүндө түшүнүк беришет, андан кийин сүйлөмдү жазышат. Түшүндүрмөлүү жат жазууда окуучу мурда сүйлөмдү жазып, андан кийин түшүнүк берет.

Чыгармачыл жат жазуу

Дилбаянга жакын, окуучулардын эркин иштөөсүнө мүмкүндүк берип, жазуу эрежелерин өз алдынча жана туура колдоно билиши текшерилет. Окуучулардын чыгармачыл жөндөмдүүлүгү артат.

Тандалмалуу жат жазуу

Диктанттын баары эмес, өтүлгөн материалга карата айрым сөздөр, же сөз тизмеги гана тандалып жазылат. Тандалмалуу диктантта окуучулар тексттин мазмунун эстерине сактап, орфографиялык нормалардын сакталышын билүүлөрү зарыл. Белгилүү бир тема өтүлүп, анын жазуу эрежелери бекемделиши үчүн сабактын аягында айрым гана орфограммалар жаздырылат.

Эркин жат жазуу

Мында окуучулар кичирээк макаланы же аңгемени бир нече ирет угуп түшүнүшөт. Текстте орфографиялык жана пунктуациялык эрежелер көбүрөөк камтылышы, тыянактуу болушу зарыл. Окуучулар талап кылынган жазуу эрежелерин жана сөздөрдү эске тутуп, сөзмө-сөз жана калганын эрктүү түрдө өзгөрт жазышат.

Өздүк (көрүү) жат жазуу

Окуучулар жат жазуу үчүн берилген текстти окушат, эстерине сакташат, кээде талдашат (тыныш белгилеринин коюлушу, сөздөрдүн туура жазылышын түшүндүрүп беришет). Эстерине тутуулары боюнча текстти жазышат. Андан кийин жазуу ишин окуучу өзү бөлүнүп көрсөтүлгөн орфограммаларды жана тыныш белгилеринин графикалык түшүндүрмөсүн камтыган текст аркылуу текшерет, каталарын оңдойт.

Текшерүү (жыйынтыктоочу) жат жазуусу

Окуучулар чейректик, жарым жылдык боюнча же жыл жыйынтык берүү үчүн жазышат. Жазуу ишинин алдында белгилүү орфографиялык эрежелерди кайталап келүү тапшырмасын аткарышат. Жакшы качан иштелээрин күн мурунтан билишет. Жыйынтыктоочу жазуу үчүн байланыштуу текст берилет, анын мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болуп, өтүлүп жаткан жана өтүлгөн эрежелерге ылайык материалдар болууга тийиш.

Текшерүү жат жазуусунун текстинин көлөмү

► Текшерүү жат жазуусунун текстинин көлөмү төмөнкүдөй нормаларга бөлүнөт:

1. V класс үчүн 90-100 сөз.
2. VI класс үчүн 100-110 сөз.
3. VII класс үчүн 110-120 сөз.
4. VIII класс үчүн 120-150 сөз.
5. IX класс үчүн 150-170 сөз.
6. X класс үчүн 170-190 сөз.
7. XI класс үчүн 190-210 сөз.

Окутуу кыргыз тилиндеги 5-11-класстар үчүн кыргыз тилинен жазуу иштеринин нормасы

№	Классы	Окуу жылы ичиндеги жазуу иштеринин саны	Жазуу иштеринин түрлөрү
1	5	16	Көнүктүрүүчү (машыктыруучу) жат жазуу
2	6	13	Сөздүк жат жазуу
3	7	14	Эркин жат жазуу
4	8	15	Баяндама
5	9	13	Дилбаян
6	10	13	Жыйынтыктоочу (текшерүү)
7	11	13	жат жазуу, катанын үстүндө иштөө

Каталар үстүндө иштөө

Жат жазуунун каталары төмөндөгүдөй учурларда эсептелбейт:

-өтүлө элек эрежелерден кеткен каталар;

-сөздүн жазылышын билип туруп, тамгаларды байкабай (механикалык түрдө) алмаштырып же айрым тыбыштар түшүп калган, учурларда (мисалы, “кызмат” дегендин ордуна “кызма”, “түшүм” дегендин ордуна “түшм” болуп жазылса);

-Орфографиялык эрежелери такталбай эки түрдүү жазылып келе жаткан сөздөр же эки түрүн тең колдонууда мүмкүн болгон сөздөр (мисалы, “дубана” – “думана”, “насыят” – “насаат”);

-бир сөз же сөздүн бир мүчөсү түшүрүлүп жазылып же алмаштырылып, ошол сүйлөм ой жагынан, стилдик байланышы жагынан бузулбаса (мисалы, “айылдык кишилер” – “айыл кишилери”, “атчан кишилер” – “атчандар” – “атчан адамдар” ж.б.).

Баа коюуда мугалим катанын одоно же одоно эместигине карата мамиле кылат. Одоно эмес ката окуучунун сабатын текшерүүдө чечүүчү мааниге ээ болбойт. Ошондуктан андай каталардын эки-үчөөнү бир ката катары эске алуу керек. Одоно эмес каталарга төмөнкүлөрдү кошууга болот:

ташымалдоодо сөз туура ташымалданып, ташымал белгисинин (дефис) коюлбай же белгинин эки жакка тең коюлушу;

интонацияга байланыштуу тыныш белгинин алмаштырылып коюлушу (мисалы, сүйлөмдүн башындагы сырдык сөздөн кийин үтүрдүн ордуна илеп белгинин коюлуп калышы ж.б.);

окуучу жазылышын билип туруп, бир сөздү бирде туура, бирде ката жазса;

бир эле сөздөн ар кайсы жерде бирдей ката кетирсе, бир ката деп эсептелет.

Жазуу жумушунун тазалык деңгээлине, оңдоолордун көп-аздыгына карата мугалимге бир бааны төмөндөтүп коюуга мүмкүндүк берилет. Айрыкча, булганыч жазылган жан үчтөн ашык оңдоосу бар иштерге “5” деген бааны ыйгарууга болбойт.

- ▶ Каталар үстүндө иштөө текшерүү (жыйынтыктоочу) жат жазуусунан кийин өткөрүлөт. Жат жазуу иштерин жыйнап алган соң, мугалим бардыгын текшерип, кийинки сабакта каталар үстүндө иштөөнү жүргүзөт. Окуучулар менен бирге кетирилген каталар талданат жана орфографиялык, пунктуациялык эрежелердин негизинде оңдолот.

Каталардын жалпы типтери төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

- 1. Орфографиялык каталар**
- 2. Пунктуациялык каталар болуп**
- 3. Стилдик каталар**

Орфографиялык каталар

Катанын бул тибине төмөндөгүлөр кирет:

Фонетиканын объектисине кирген кыска жана созулма үндүүлөрдү, жумшак жана каткалаң үнсүздөрдү, дублет тыбыштарды, йоттошкон жана тыбышсыз тамгаларды сингормонизм мыйзамын туура сактабай, орус тилинен кирген тамгаларды, аталышы жана жазылышы түрдүү болгон сөздөрдү, баш жана кичине тамгаларды туура эмес жазуу;

Лексиканын объектисине кирген архаизм, неологизм, диалектизм сөздөрүн, кесиптик сөздөрдү, татаал сөздөрдүн түрлөрүн, т.а., кош, кошмок жана бириккен сөздөрдү ж.б. жазууда кетирилген каталар; Морфологиянын объектисине кирген уңгу, мүчөнү ажыратууда, куранды, уланды, жак, чак, мүчөлөрдү жазууда, сөз түркүмдөрүнүн жасалыш шарттары туура өздөштүрүлбөгөн учурларда, энчилүү жана жалпы аттарды жазууда, сөздөрдү ташымалдоодо кетирилген каталар;

Синтаксистин объектисине кирген сөз айкаштарды туура эмес ажыратууда, жөнөкөй, татаал, жалаң, жайылма, бир тутумдуу сүйлөмдөрдү туура эмес курууда, бир өңчөй мүчө жана жалпылагыч сөздөрдү туура эмес жазууда, өз орду, маанисине жараша сүйлөм түзүүдө, өзгөчө, чыгармачыл жат жазууларда кетирилген каталар.

Пунктуациялык каталар

- ▶ жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилерден;
- ▶ бир өңчөй мүчөлөрдү, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү ажыратуучу тыныш белгиден;
- ▶ сүйлөм ичиндеги каратма сөздү, киринди, модаль, сырдык сөздөрдү ажыратып белгилөөдө коюлуучу тыныш белгилерден;
- ▶ төл жана бөтөн сөздөрдү жазууда коюлуучу тыныш белгилерден;
- ▶ бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздөрдү жазуудагы белгилерден кетирилген каталар болуп эсептелет.

Стилдик каталар

Көпчүлүк убакта окуучулардын дилбаяндарын (сочинение), баяндамаларын (изложение) чыгармачыл жат жазууларын, өз алдынча түзгөн сүйлөмдөрүн, тексттерин баары орфографиялык жана пунктуациялык каталардан тышкары кетирилген каталар, жалпы жөн эле, «стилдик каталар» деп белгиленип жүрөт. Алардын мүнөздүү белгилери кеп проза болгон текст түзүүдө жана сүйлөм түзүүдө:

- ▶ айтылган ойдун тематикасына жараша сөздүн орундуу тандалышынан жана колдонулушунан;
- ▶ эне тилинде ойду таза жана так айтуудан;
- ▶ сүйлөмдө ойдун логикалуу, ырааттуу берилишинен;
- ▶ сөз каражаттарынын орундуу жана орунсуз кайталанган учурларынан;
- ▶ тарыхый жана документалдык фактылардын туура, так берилишинен;
- ▶ синоним сөздөрүнүн туура тандалып алынышынан;
- ▶ ойдун көрктүү баяндалышынан;
- ▶ -иш кагаздарын өз стили боюнча түзүүдөн;
- ▶ фразеологизм сөздөрүнүн орундуу, туура колдонулушунан;
- ▶ терминдерди туура, өз орду менен билип пайдалануудан ж.б. кетирилген каталар саналат.

Катанын үстүндө иштөөнүн болжолдуу үлгүсү

№	Орфограмманын аталышы	Эсиңе тут!	Катаны оңдоо	Мисал
1	Баш тамганын жазылышы	<p>1. Жаңы сүйлөм баш тамга менен башталып жазылат.</p> <p>2. Энчилүү аттар (адам аттары, астрономиялык, географиялык, мамлекет аталыштарынын бардык сөзү) баш тамга менен, көркөм чыгарма, гезит-журналдардын аттары тырмакчага алынып) баш тамга менен жазылат.</p>	<p>Сүйлөмдү туура көчүрүп жаз. Ага улай дагы бир сүйлөмдү жазып, баш тамгаларынын алдын сыз.</p> <p>Энчилүү ат катышкан сүйлөмдү туура көчүрүп жаз. Энчилүү аттын башка түрү менен сүйлөм түзүп жазып, баш тамгаларынын алдын сыз.</p>	<p><i>Эгер силер да өз багыңарга үйүр алдыргыңар келсе, дол Чымчыктар ага сөзсүз уя са басып чыгарышат.</i></p> <p><i>Чолпонбай Дүлөбердиев 1942-ж. да фронтко келген, 1942-ж. каармандык менен курман болгон.</i></p>
2	Тыныш белгилеринин коюлушу	<p>1. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай аягына тиешелүү тыныш белги (чекит, суроо, илеп) коюлат.</p> <p>2. Бир өңчөй мүчөлөр, каратма, кириңди жана сырдык сөздөр, татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөр үтүр менен ажыратылат.</p> <p>3. Ээ менен баяндоочтун ортосуна, обочолонгон түшүндүрмө мүчөдө, диалогдо сызыкча коюлат. Дефис кош жана кош-мок сөздөрдө коюлат.</p>	<p>Сүйлөмдү туура көчүрүп жаз. Ушундай тыныш белги коюлган башка сүйлөмдү жазып, тыныш белгинин алдын сыз.</p> <p>Татаал сүйлөмдү жазып, андагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү үтүр менен ажырат. Бир өңчөй мүчөлөргө үтүр белгисин кой.</p> <p>Сызыкча катышкан сүйлөмдү туура көчүр, сызыкчанын коюлушуна башка мисал келтир.</p>	<p><i>Табышмактын жандырма: жакиши көрөсүңбү?</i></p> <p><i>Жаңылмачты ким тезир?:</i></p> <p><i>Алма алча өрүк сатып алды</i></p> <p><i>Мекен деген алп сөздүн кут сыяктуу, алакандай борбор</i></p> <p><i>Менин мекеним – Шекер ай акын.</i></p>
3	Тамганын калтырылып кетиши	-	Сөздү жаз. Андагы калтырылган тамганын алдын сыз.	<i>Жалбырак, кыйынчылыкта</i>

Катанын үстүндө иштөөнүн болжолдуу үлгүсү

4	Йоттошкон тамгалардын жазылышы	Е,ё,ю,я-йоттошкон тамгалар. Бул тамгалар эки тыбышты билдирет, жазууда бир тамга менен жазылат.	Сүйлөмдү туура көчүрүп жаз. Йоттошкон тамгалар катышкан сөздөрдөн мисал келтир, ал тамганын алдын сыз.	<i>Аюу токойдо жана тоодо жашайт. Коюу, уюм, таяке, туюк, боёк, коён, ноён ж.б.</i>
5	Муун	Сөздө канча үндүү тамга (тыбыш) болсо, ошончо муун болот	Сөздү муунга ажырат. Үндүү тамгаларды белгиле.	<i>Муу/га/л/ч/м – 3 муун</i>
6	Ташымал	Сөздөр муунга ажыратылып ташымалданат. Бир тамга саптын аягына калтырылбайт жана батпай калса, бир тамганы жаңы сапка жазып коюуга болбойт.	Туура эмес ташымалданган сөздү муунга ажыратып көчүрүп жаз. Өзүң каалаган башка сөздү да ташымалдап жазып көр.	<i>Сур коён кыш мез-ги-ли-де айылга жакын турду.</i>
7	Созулма үндүүлөрдү жазуу	Кыргыз тилинде алты созулма үндүү бар: аа, оо, өө, уу, үү, ээ. Алар катар келген эки тамга менен жазылат.	Созулма үндүү катышкан сүйлөмдү туура көчүрүп жазып, созулма үндүүлөрдү белгиле.	<i>Ал аары ошол бал челектен экенин ошол сакчы аарылар кантип билет ?</i>

Жат жазууну баалоо

Баалар	Көрсөткүчтөрү Тексттин сабаттуу жана таза жазылышы
“5” деген баа	Иш таза жазылып, орфографиялык жана пунктуациялык катасы жок болгон, кол жазмасы сулуу жазылган жазуу ишине коюлат.
“4” деген баа	Таза жазылып, 2 орфографиялык, 2 пунктуациялык же 3 пунктуациялык ката кетирилсе коюлат.
“3” деген баа	4 орфографиялык, 4 пунктуациялык же 3 орфографиялык, 5 пунктуациялык катасы бар жат жазуу үчүн коюлат, же болбосо кетирилген катанын өзгөчөлүгүнө карай 5 орфографиялык жана 2 пунктуациялык катасы бар жат жазууга да коюуга болот.
“2” деген баа	Жат жазуу булганыч аткарылып, орфографиялык – пунктуациялык жактан 8 ден ашык ката кетирилсе коюлат.